

ТАЄМНИЦІ ВЕЛИКОГО СТЕПУ

Від Дунаю до Іртиша розкинувся безкрайній одноманітний Великий степ. Дешт-і-Кипчак — називали половці свою землю, а себе — кипчаками. І до і після них степ давав притулок багатьом народам, вбирив у себе різні і яскраві культури, вбирив кров і мечі завойовників: в XI столітті половці витіснили печенігів, а в XIII столітті поступилися татарами-монголам. Кочівники приходили і йшли, не змінюючи свободу на золото і владу. Що за таємнича сила піднімала народи і вела їх у безкрайню далечинь? Допомогала терпіти позбавлення і незручності, гартувала, робила сильнішими? Надія на краще життя, жага наживи або просто дорога?

Степ йшов у небо, щоб богам легше було спустатися, а мертвим підніматися. Азербайджанський поет **Нізамі** з великою повагою й увагою ставився до половецької культури: як-не-як, дружина — полов-

Наталія Філімошкіна

психолог
дитячого центру розвитку
“Сонечко”,
м. Дніпропетровськ

*Автор статті — переможець
конкурсу науково-популярних
статей Державного фонду
фундаментальних досліджень
України 2015 року.*

чанка. Саме він, вкотре перетинаючи Великий степ і спостерігаючи за жертвопринесеннями половців кам'яним ідолам, обезсмертив їх в поетичних рядках.

Изваяньем таинственным, в годах былых,
Был опущен покров на красавиц степных.
И теперь в тех степях, за их сизым туманом,
С неповерженным встретишься ты талисманом.
Вкруг него твой увидит дивящийся взор
Древки стрел, словно травы у сонных озер.
Но хоть стрелами, разящих орлов, нет и счета —
Здесь увидишь орлов, шум услышишь их взлета.
И приходят кыпчаков сюда племена,
И пред идолом гнется кыпчаков спина.
Пеший путник придет или явится конный, —
Покоряет любого кумир их исконный.
Всадник медлит пред ним и, коня придержав,
Он стрелу, наклоняясь, вонзает меж трав.
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставит овцу перед идолом надо.

Здалеку кам'яний ідол здавався великим каменем, але коли **Нізамі** наближався, його завжди мимоволі охоплював трепет. Грізний, суворий воїн пильно вдивлявся в нього. Благо, кам'яний меч у піхвах був зовсім не небезпечний. Сонце повільно скочувалося за край землі, степ червонів, а кургани з ідолами здавалися потойбічними. Немов природа прала фарби, бажаючи посилити таємничість, підтвердити їх містичну силу. Грізні воїни в сутінках широко посміхалися. Вони ... живі?! Несподівано зроблене відкриття не злякало **Нізамі**: він відчував, в ідолах немає зла. Через багато століть російський поет **Велимир Хлебников** випробує подібне потрясіння і в поемі “Кам'яна баба” залишить загадковий рядок: “*Стоит с улыбкою подвижной*”.

Про свій захват, містичне відкриття дивними обрядами половців і хотів розповісти нащадкам поет **Нізамі**. Це було XII століття — час найвищого розквіту половецького мистецтва і кам'яної пластики. Обживаючи багато землі, половці завжди залишали після себе кургани та кам'яні баби. Найцінніше, чим володів цей таємничий народ, містичний заповіт ін-

шим, що після них будуть жити у Великому степу. Не зовсім правильно, ніби половці назавжди зникли з арени історії. Нашій культурі вони подарували яскравих персонажів — Змія Горинича і жінку-богатиря. Пам'ятаєте Василину Микитівну? Вона і є справжнісінька половчанка! Та й в Європі залишили слід. Коли їм довелося поступитися степом, кочівники пішли в Єгипет, Македонію, Фракію, але найвидніше становище було в Угорщині, де вони посідали державні посади, родичалися з князівськими родами.

Кипчакська мова лягла в основу казахської, татарської, башкирської, карачаєво-балкарської, кумицької і ногайської. Адже поки жива мова, живий і його народ. Так, дехто з нас — нащадки половців, а значить, в генах живе пам'ять про те, для чого призначалися кам'яні баби і вони, як і раніше, виконують свою місію.

До речі, а чому саме “кам'яні баби”? Адже статуї зображають чоловіків, хоча іноді зустрічаються і жінки. Відповідно до джерел відомо, що половці називали кам'яні статуї “балбал”, що означає ідол. А ті, хто прийшов у степ після них, для простоти, всіх балбалів, незалежно від статі, прозвали “бабами”, а з часом і “бовдурами”. Деякі вчені припускають, що “баба” пов'язана з тюркським словом “вава” — предок, дід. Ось так смішно прозвані “балбали” увійшли в історію.

Кам'яних ідолів почали збирати ще від XVIII століття, немов передчуваючи їх непросту долю. За підрахунками вчених до XX століття в степовій смузі Росії, південного Сибіру, на сході України, у Німеччині, Середньої Азії та Монголії було виявлено близько двох тисяч кам'яних баб, а до XXI століття їхня кількість у декілька разів зменшилася. Тут не тільки постає питання про неповагу щодо ставлення до предків, до історії та культури, але ж із зникненням “балбалів” ми втрачаємо можливість розгадати їхню таємницю!

Матеріал, з якого виготовлявся “балбал” — сірий, білий і жовтий пісковик, білий вапняк і вапняк-черепашик, зрідка — граніт. Висота від одного до чотирьох метрів, а вага іноді досягає декількох тонн. Перші половецькі “балбали” незграбні і примітивні — простий кам'яний стовп, з грубим зображенням людського обличчя. Мабуть, половці тільки вчилися, осягали ази скульптури. Надалі майстерність зростала, і кам'яні баби удосконалювалися. Чоловіки і жінки зображувалися стоячи або сидячи (досі невідомо, чому саме так і що з цим положенням тіла пов'язано) завжди з однаковим положенням рук і чашами. Завдяки точним і повним зображенням ми можемо уявити костюми, прикраси, зброю, матеріальне і духовне життя половців. Кам'яні обличчя завжди плоскі, але вилицюваті, частіше овальні з тюркськими або монгольськими рисами. Чоловіки з вусами та бородою; жіночі обличчя — круглі, повні. На чоловічій шиї металеве кільце, у жінок — намисто. На руках, зап'ястях і плечах — кільця і браслети. Воїночоловіки — з шаблями, луками, сагайдаками для стріл; жінки — в багатому одязі, в сукнях з орнамен-

тальною вишивкою, в модних капелюшках, із дзеркальцями і гаманцями біля пояса. Волосся завжди заплетене в коси або в складні зачіски. У чоловіків іноді з-під шолома визирають три коси.

У статуях дуже мало різноманітностей, іноді воно прослизає в вираженні. Зустрічаються грізні, похмурі, суворі чоловіки — вони пригнічують і лякають, але є й добродушні з відкритою широкою посмішкою. Здається, ще трохи і “балбал” запросить до святкового столу. Серед величних жінок із розвиненим почуттям власної гідності, іноді зустрічаються пригноблені, вимучені вирази обличчя. Що ж такого вони пережили, якщо навіки застигли в болю і тузі?

У цих дивних скульптурах дивним чином поєднуються спокій і необузданність, сила і слабкість, віра в щось позамежне і в звичайне людське.

Ось те небагато, що ми точно знаємо про “балбалів”. Таємниця починається від чаші, яку міцно тримають кам'яні руки. Прийнято вважати, що чаша призначалася для праху померлого або попелу від ритуального жертвопринесення. Але чому тоді деякі “балбали” замість чаш тримають дітей або птахів на правій руці?

Деякі вчені впевнені, що “балбали” зображують предків (своєрідні стародавні фотографії) та їх ставили на курганах або в святилищах. Через спеціальні обряди душа померлого переходила в кам'яний силует. Може тому, якщо довго дивитися або проводити час серед кам'яних баб, з'являється відчуття, що вони живуть, спостерігають, вивчають? Невже про це хотіли сказати поети, розділені століттями — *Нізімі та Хлебніков*?

Є версія, що розвинений похоронний культ, а також культ предків, поступово переріс в культ вождів-героїв. Мирський “балбал” символізував верховне божество Тенгри (синє небо). Він давав воїнам силу й уособлював батька — покровителя роду. Як правило, обличчям вони були звернені на схід. А жіночий — Умайя, дружина-земля відповідала за родючість. Цілком можливо, що кам'яні баби виконували функцію містичних вартівих, захисників племені від ворогів. А ось ще одна цікава версія — “балбал” зображував ворога, який загинув від руки воїна-героя і був похований за певним обрядом для того, щоб в потойбічному світі підносити чашу своєму панові. Тому й стоять “балбали” в степу з чашами, для вічного служіння воїнам-героям.

Велика кількість припущень свідчить про те, що справжнє призначення “балбалів” досі незрозуміло. Великий степ зберігає таємницю.

Достовірно відомо про їхній містичний вплив на людей. Хто б не жив в степу після половців — кам'яних баб шанували і їм поклонялися. Іноді поруч із “балбалами” вчені знаходять скелети, що не виключає і людські жертвоприношення. А в фольклорних збірниках зберігся обряд поклоніння. “Балбалу” клали скибку хліба на плече, розсипали біля ніг зерно, кланялися і промовляли: “*Помилуй нас, бабо. Будемо кланятися ще нижче, тільки збережи нас від біди!*” Навіть у XVIII-XIX століттях, коли селяни зна-

ходили кам'яну бабу, вони тягли її у двір, поклонялися їй, на свята білили і прикрашали стрічками. Що ж за сила вабила християн-слов'ян до половецьких язичницьких “балбалів”? Але таке ставлення зустрічалося не скрізь. Найчастіше кам'яних баб використовували як межові знаки, кутові опори в житлових і господарських будівлях. До них точили коси, сокири і ножі.

Завдяки історику *Дмитру Яворницькому*, збереглися легенди про “балбалів”, які він ретельно записував. За давнім повір'ям, кам'яні баби колись були богатирями-велетнями. Одного разу розлютившись на Сонце, вони стали плювати в нього, за що і були містичною силою звернені в камінь. Але у важкі часи вони оживають і карають своїх кривдників. А за іншою легендою, — знесенні з курганів кам'яні баби самі повертаються на своє місце. Дивно, але навіть в переказах проходить думка про життєву силу, закладену в кам'яному силуетові. І з століттями ця сила тільки наростає.

Найбільша колекція кам'яних половецьких баб знаходиться в лапідарії Краснодарського музею імені Е.Д. Феліціна. Шістдесят дев'ять “балбалів” стоять під навісом у дворі музею серед арабських і скіфських надгробків. І чомусь саме в цій “багатолюдності” особливо відчувається їхня самотність. Вони як тварини, вирвані з рідної стихії і поміщені в клітку, гинучи, мріють про свободу.

Друге за величиною зібрання половецьких баб — шістдесят вісім “балбалів” — знаходиться в Дніпропетровському історичному музеї. Воїни-чоловіки, ошатні горді жінки — вони стоять без всякого навісу під дощем і снігом, в спеку і холод. І те, з чим не зміг впоратися час, здійснюють люди. Заводи, машини, погана екологія — це людина, не поважаючи себе, готова з усім змиритися і все прийняти, а кам'яний істукан відмовляється. “Балбали” повільно руйнуються і болісно вмирають. Немов інопланетні прибульці з непохитним спокоєм дивляться вони на зміну епох, революцій, воєн. Що їм чується під відкритим зоряним небом? Поклик Великого степу, що зберігся в кам'яній пам'яті? Або пісні пішли в небуття кочівників? Все незрозуміло в їх появі, в майстрах, що творили і мріяли, і в їх призначенні.

У Дніпропетровському історичному музеї міститься ще один шедевр кам'яної пластики, аналогів якому в світі немає. Керносівський ідол — антропоморфна стела епохи енеоліту (III тис. до н.е.). Він унікальний у всьому: і старовиною походження, і досконалістю техніки виготовлення, і дивовижними обрисами, і співмірністю пропорцій, і, нарешті, незвичайним багатством зображень на поверхні. Деякі вчені вважають, що кам'яний ідол — протоарійське божество — творець світу, подавач життя і благополуччя. Частина зображень на ньому перегукується з сюжетами міфів індійської літературної пам'ятки “Рігведа”.

Свою назву ідол отримав за місцем знахідки. У 1973 році п'ятеро школярів з села Керносівка (Дніпропетровська область) випадково виявили його

в силосній траншеї. Так древній бог (якщо це бог) отримав ім'я — Керносівський ідол.

У цій невеликій статуї (1,20x0,36x0,24 см, вага 238,5 кг) із сірого пісковика відчувається гармонійність і шляхетність. Права сторона серйозно деформована (залишилася глибока вм'ятина) бульдозером. Ідол представляє собою прямокутну, достатньо об'ємну плиту (скоріше, навіть блок) із невеликим виступом зверху — головою. Всі чотири сторони блоку покриті численними малюнками, зображеннями, виконаними в техніці невисокого рельєфу. На них зображені зброя, металеві знаряддя праці, сюжети полювання і ритуальних танців, коні, собаки, закодовані календарі, меандровий візерунки, різні таємничі знаки і магичні символи. З боків голови виступають невеликі вуха з заглибленням в центрі. Обличчя видовжене, з виступаючим підборіддям, низько опущеним на груди. Глибоко посаджені очі, невеликий ніс, міцно стиснутий рот, опущені вуса, руки, які він притискає до правого боку грудей або хоче піднести до обличчя. Погляд гострий, пронизливий. Залежно від падаючого світла то байдуже, то уважно вивчає. Як і “балбали”, цей ідол залишає дивне відчуття власного, окремого життя, що тече в кам'яному тілі, незалежно від часу і епох.

Великий науковий інтерес викликає той факт, що в Керносівському ідолі об'єднані в цілісну композицію усі відомі раніше елементи: фалічна сцена, сцена полювання, космогонічні уявлення, символи влади. Хто його творець? Яку ідею вкладав у своє творіння? Що хотів передати нащадкам?

Керносівський ідол із великим успіхом виставлявся в Італії, Москві (була навіть зроблена спроба залишити його там) та в інших країнах. Йому надавали окремий зал, особливу підсвітку, оточували благоговінням і повагою. І дивний ідол з мінливим виразом обличчя і нерозгаданими малюнками спостерігав за нащадками тих, хто його створив. Він прийшов з епохи неолітичної революції, коли людство зробило гігантський стрибок у своєму розвитку. Він один із небагатьох свідків зародження тваринництва, землеробства, ткацтва, гончарства, металургії, виробництва зброї. Але, мабуть, було щось ще, про що ми не знаємо. Адже кам'яне тіло крім відомих зображень зберегло таємничі малюнки, сенс і значення яких досі не розгадані. Він, немов машина часу, сконцентрував загадку епохи перших революціонерів.

Але в історичному музеї відчуття подорожі в часі взагалі відсутнє. Керносівський ідол загублений серед багатьох інших експонатів, що тиснуть одне до одного в маленькому залі, де й людям не завжди вистачає місця. Для нього немає спеціального підсвічування, що підкреслює кам'яну давню красу, немає окремого залу, шанування і благоговіння. Він похмурий. Йому не вистачає світла і свободи. Та ж розгубленість почуттів і в кам'яних бабах. Не від світу цього, дивні і чужі, вони притягують до себе, мов магніт. Широко посміхаючись або похмуро дивлячись спідлоба, вони виконують, напевно, своє найголовніше призначення — зберігають таємниці Великого степу. ■